

ною партійною «конференцією», а не всекримським з'їздом Рад. Членами цього органу були тільки комуністи, які підпорядковувалися всім директивам ЦК РКП(б). Постанова Політбюро від 28 травня 1919 р. повністю визначила фіктивний характер Кримської республіки, позбавленої навіть автономних прав.

Не обійшлося без «розігрування» кримсько-татарської «карти»: до Раднаркому було допущено кілька кримських татар—комуністів. Кримсько-татарська демократична партія «Міллі-Фірка» повірила у відродження кримської державності, прийняла платформу радянської влади, обіцяла підтримку Кримському Раднаркому і була ним легалізована⁵³.

Створення Кримської республіки в 1919 р. збіглося з посиленням впровадження примітивної політики воєнного комунізму. На відміну від голодної Росії, в неї знайшлося набагато менше прибічників на півдні, в тому числі в Криму. Тому влітку 1919 р. Кримська «республіка» (як і всі інші, крім РСФРР) припинила своє існування.

Одержано 27.11.91.

Освещается недемократический, кулуарный процесс создания республики на территории Крыма в 1919 г., показан ее фиктивный, буферный характер.

⁵³ Жизнь национальностей.— 1919.— 28 дек.

О. І. Киян (Кіровоград)

М. П. Драгоманов і російський лібералізм

Розповідається про співробітництво М. П. Драгоманова з журналом «Вестник Европы», що видавався в Петербурзі. Висвітлюється його боротьба за національні й соціальні інтереси українського народу.

Співробітництво М. П. Драгоманова в російських періодичних виданнях ліберального гатунку становить істотну частку його літературно-публіцистичної діяльності і дає багатий матеріал для роздумів над еволюцією його суспільно-політичного світогляду. Звернення до російської журналістики певною мірою було типовим явищем для переважної більшості українських громадських та культурних діячів другої половини XIX ст., які відстоювали національні та соціальні інтереси свого народу в умовах українофобської політики царизму.

Після успішного здійснення буржуазних реформ 60-х рр. російський лібералізм, перетворившись в одну з найбільш впливових політичних течій в країні, перебував у стані ейфорії з приводу блискучого розвитку молодого російського капіталізму і водночас вороже ставився до українського національного руху, навіть до тієї його течії, представники якої висловлювали лояльність щодо існуючих порядків. Ніякі красномовні звернення М. І. Костомарова до російської інтелігенції, що лунали із сторінок петербурзьких журналів, не могли переконати її в об'єктивній необхідності цього руху для широко мусованої серед російського суспільства ідеї «великої і неділимої Росії». Для російського ліберала більш прийнятними були «патріоти» на кшталт великодержавного шовініста і запеклого прихильника «обрусіння» України М. Н. Каткова, які на сторінках «Русского вестника» галасували про «українську небезпеку», або ті з українців, хто намагався втиснути український рух в прокрустове ложе «культурництва».

Драгоманов займає своєрідне місце в історії українського громадського руху. Діяч з послідовним, чітко вираженим суспільно-політичним світоглядом, орієнтований на кращі прояви західноєвропейського демократизму він, як ніхто з своїх земляків-сучасників, відчував на собі великодержавний шовінізм найбільш впливових представників російського лібералізму в особі видавців і редакторів центральних газет та журналів. Епістолярна спадщина Драгоманова, проливаючи світло на його стосунки з редакцією ідейного натхненника російського лібералізму другої половини XIX ст. — журналу «Вестник Европы», може дати багатий матеріал для дослідження такої зовсім невивченої теми, як історія взаємовідносин української демократичної інтелігенції з найбільш впливовими колами російського лібералізму.

Заснований у 1866 р. відставним професором загальної історії Санкт-Петербурзького університету М. М. Стасюлевичем, журнал «Вестник Европы» в перший рік свого існування привернув до себе увагу української наукової громадськості. Певною мірою цьому сприяла та обставина, що співредактором видання значився видатний історик України М. І. Костомаров. Участь його у «Вестнике Европы» відкривала перспективу публікації матеріалів українознавчого характеру. Певну роль відіграло і місце видання. Зорієнтований на західноєвропейський кшталт, Петербург завжди був лояльнішим до українства, ніж скажімо, Москва, що традиційно плодила «катковців». Це добре розумів і Драгоманов. У листі до В. Навроцького він констатує: «Петербурзька журналістика, як живуча на добру долю монополією, теж тяжка на наші справи. Та як не важко з нею лагодити, а все таки у Петербурзі маємо людей з європейським поглядом на справу»¹.

На час появи «Вестника Европы» Драгоманов був вже відомий в літературних і журналістських колах Росії своїми гострими політичними памфлетами в газеті «С.-Петербурзькі вестности», в яких він, всупереч офіційній школі, відстоював принцип народності в освіті й вихованні. Перші публікації Драгоманова викликали широкий громадський резонанс і злостивість російської шовіністичної преси (досить зазначити, що М. Н. Катков на сторінках «Московского вестника» від 17 квітня 1866 р. проводив пряму паралель між виступами Драгоманова і замахом Д. Каракозова на Олександра II). За Драгомановим встановилася репутація радикального суспільного діяча, гострослова, здатного до неадекватної з «владі предржащими» оцінки внутріполітичної ситуації в країні. Неординарний журналіст міг бути корисним для будь-якого видання, що прагнуло завоювати прихильність російського читача.

Під час літніх вакацій 1866 р. Драгоманов здійснив поїздку до С.-Петербурга, де зустрівся з представником редакції «Вестника Европы», відомим російським літератором і етнографом О. М. Пипінім і домовився про співробітництво в журналі. У той час він поєднував наукову роботу з викладацькою в Київському університеті. Перші драгоманівські наукові студії присвячені античній історії: «Про становище жінки у першому столітті Римської імперії», «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит».

У 1868 р. Драгоманов надсилає статтю «Падіння римської імперії з точки зору клерикалів і німецьких філософів історії» до «Вестника Европы». Як він зазначив у супроводжувальному листі, ця праця становила витяг з дисертації на звання магістра. М. М. Стасюлевичу стаття молодого автора здалася дещо академічною і малопридатною для видання. Втім, не лише академізм змусив редакцію «Вестника Европы» відхилити драгоманівський матеріал. Значною мірою на це рішення вплинула негативна оцінка змісту дисертації професором російської історії В. А. Більбасовим на сторінках «Русского вестника», який гостро

¹ Студинський Кирило. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Галичині // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України.— К., 1927.— Кн. 1.— С. 116.

критикував Драгоманова за його позитивне ставлення до праць М. Г. Чернишевського і «розцінив деякі місця в дисертації як схвалення царевбивства»².

В 1869 р. Драгоманов вдруге намагається пробитися на сторінки елітарного журналу, надіславши рецензії на праці свого полтавського вчителя О. І. Строніна (в 1863 р. засланою в Архангельську губернію за «малорусський сепаратизм»). Проте й вони в журналі опубліковані не були.

Ці невдачі не збентежили Драгоманова. Він посилено займається дослідженням українського епосу і невдовзі пропонує «Вестнику Европы» принципово нову тему: «Малоросія в її словесності». Ця стаття одержала схвальний відгук О. М. Пипіна і з'явилася у вересневій книзі журналу за 1870 р. Вона і поклала початок тісним відносинам редакції «Вестника Европы» з українським громадським діячем.

Слід зазначити, що в 1870 р. Драгоманов мав ще не досить чіткі життєві й наукові плани. З одного боку, його приваблювала викладацька діяльність, а з іншого, він відчував великий потяг до журналістики, мріючи про амплу політичного оглядача одного з центральних органів преси Росії. Перебуваючи на роздоріжжі, не зовсім впевнений в позиції адміністрації Київського університету щодо закріплення за ним кафедри загальної історії, в листах до О. М. Пипіна він зондує ґрунт на випадок можливої відставки і переїзду до С.-Петербурґа. В одному з них він пише: «Міністерство не бажає бачити мене в сонмі київських вчених. Тоді прийдеться *volens polens* або виносити далі своє безправне становище в Києві, або мовити: пробачте, «греки» і «латини», і звернутися до дослідження більш нових речей — і без Петербурґа справа не обійдеться. Тільки в цьому випадку мені б бажалося з'явитися на поле публіцистики більш підготовленим, — що частково могло б трапитися після поїздки за кордон»³.

Побоювання Драгоманова виявилися безпідставними. В 1870 р. він одержав дозвіл на трирічне наукове відрядження до Західної Європи, яка справила на молодого Драгоманова велике враження. «Перебування у Західній Європі, — напише він згодом, — остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, — і є краща основа для українських автономних прагнень, і що тепер всяка наукова, як і політична, діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті»⁴.

Під час перебування у Гельдельберзі восени 1871 р. Драгоманов, вперше у загальноєвропейському контексті, пише для «Вестника Европы» одну з кращих своїх праць російською мовою: «Німці, поляки і Росія». Вже під час її підготовки його брали сумніви щодо можливості публікації статті в Росії. Про це він відверто написав видавцеві журналу: «Я дещо хвилююсь, чи буде стаття у вас надрукована, бо деякими сторонами вона не зовсім узгоджується з думкою редакції»⁵.

Що ж так непокоїло Драгоманова? Квінтесенцією цієї об'ємної праці була думка, що слідом за об'єднанням Італії та Німеччини неминуче падіння Османської імперії і абсолютизма в Росії. Цей процес, як вважав учений, приведе до емансипації слов'ян, але він ускладнюється тією обставиною, що німецька раса рухається на схід і врешті-решт захоче встановити свою гегемонію над слов'янським світом. Російський абсолютизм, який багатьма сприймається як «визволитель» і конкурент

² Примечания к «Автобиографии» М. П. Драгоманова // Былое.— 1906.— Кн. 6.— С. 188.

³ Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ.— 1928.— Кн. 3.— С. 69.

⁴ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867—1877). Огляд на мое українство // Літературно-публіцистичні праці.— К., 1970.— Т. 1.— С. 164.

⁵ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— СПб.— 1913.— Т. 5.— С. 188.

войовничому германізму, є, по суті, союзником останнього, особливо коли намагається наслідувати Прусію і вимагає «обрусіння» поляків, українців та інших слов'янських народів. Ця політика, на думку Драгоманова, безперспективна, вона ослабляє місцевий елемент, роблячи його менш стійким проти цього натиску із заходу. Висновок публіциста зводився до того, що значно перспективнішою є політика самоуправління областей і національностей, заснована на демократичному, федералістському принципі.

Отже, фактично перший з громадських діячів того часу, прогножуючи неминучість постановки національного питання в такій етнічно строкатій країні як Росія, Драгоманов звертається до здорового глузду adeptів російського лібералізму. Для тих часів це було надто категоричне, сміливе звернення. М. М. Стасюлевич майже рік зволював з публікацією статті у «Вестнике Европы». Він звинуватив Драгоманова у «немцеедстве» і висловив сумнів щодо правомірності його підходу до оцінки дій російського уряду в південно-західних губерніях. Однак Драгоманову вдалося переконати видавця «Вестника Европы» в актуальності цієї публікації. Виступаючи проти поверхової ділетантської інтерпретації змісту статті, він відзначав у листі до Стасюлевича: «Написав я статтю, вам надіслану, не лише для того, щоб доповісти публіці, як у нас готуються відхопити кусок території, але значно більше для того, щоб порозмовляти про внутрішню національну політику»⁶.

Врешті-решт, після тривалих консультацій у петербурзьких політичних колах Стасюлевич наважився надрукувати статтю Драгоманова. Однак при цьому він вжив превентивних заходів проти можливого втручання цензури, скоротивши заключну частину публікації та, всупереч побажанням Драгоманова, назвавши її «Східна політика Німеччини і обрусіння».

Слід відзначити, що стаття була підписана автором псевдонімом «Толмачов», який він потім вживав, коли торкався національного питання на сторінках видання. З цього приводу Драгоманов писав О. М. Пипіну: «Як мені сумно з'являтися з псевдонімом. Це все таки крадіжка. Для мене це не питання про авторство, а питання про рід занять»⁷.

Ця велика стаття Драгоманова друкувалася в 2—5 книгах «Вестника Европы» за 1872 рік і викликала неоднозначну реакцію в Росії. «Яка хороша стаття «Східна політика Німеччини й обрусіння», — писав у захваті один з дописувачів журналу О. О. Головачов, — признаюся, я не можу без жовчі думати про тупу самонадіяність німців, яка так і пре з них, починаючи з саратовського колоніста і кінчаючи Бісмарком»⁸.

Проте зовсім інакше оцінила зміст статті «офіційна критика» — російська урядова цензура. На спеціальному засіданні С.-Петербурзького цензурного комітету від 17 травня 1872 р. контролюючий цензор Ратинський одержав попередження за допуск на сторінки «Вестника Европы» «сумнівних з політичної точки зору натяків Драгоманова». Насамперед це стосувалося «різкого засудження прийнятого урядом засобу дій в царстві Польському і висвітлення у несприятливому світлі елементів російської переваги у цьому краї»⁹.

Національну тематику Драгоманов планував розвинути у циклі своїх подальших розвідок. В одному з листів до О. М. Пипіна він писав, відповідаючи на його запит з приводу планів співробітництва у «Вестнике Европы»: «Вважаю на своїй совісті дві статті: одну про український рух, іншу — записку про студентське і взагалі навчально-універ-

⁶ Там же.— С. 190.

⁷ Центр. наук. бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 53 (В. В. Данилов), спр. 267, арк. 33. (далі — ЦНБ АН УРСР).

⁸ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 5.— С. 236.

⁹ Центр. держ. історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. 776, оп. 5, спр. 124, арк. 39 зв. (далі — ЦДІА СРСР).

ситетське життя в Києві 1859—63 рр., час, в який поміщається і польське повстання. Але для підготовки цих статей потрібен час, бо я не бажаю являтися до друку з відкритим забралом»¹⁰.

Збираючи матеріал для нового публіцистичного виступу з національної проблеми, Драгоманов між тим друкував у «Вестнике Европы» статті, присвячені західноєвропейській історії. В 1872 році він інтенсивно листується з редакцією журналу з приводу публікації нарисів «Про відносини церкви і держави у європейській історії». Звичайно, Драгоманов не збирався обмежуватися суто історичними сюжетами. Вони потрібні були йому як ширма від пильного ока цензури. Насправді він прагнув дати російському читачеві свою інтерпретацію стосунків церковної і світської влади в сучасній йому Росії. «Я взявся писати тільки тому, — відзначав Драгоманов у листі до редактора «Вестника Европы», — що ніхто не пише в нас на цю тему, а між тим варто енергійніше взятися за розхитування таких старомодних відносин церкви і держави, як наші»¹¹.

Хоча побоювання негативної реакції з боку російського духовенства за антиклерикальні мотиви статті і змусили Драгоманова «обминати найбільш гострі мотиви і багато істотних питань», він розумів, що «статті не минути духовної цензури і таким чином не бачити друку»¹².

Згодом думки Драгоманова знову повертаються до малоперспективної для публіциста тих часів національної тематики. Він прагнув шляхом теоретичних міркувань переконати редакцію «Вестника Европы» в тому, що як «чорт зв'язав Росію східну і західну з Польщею міцною мотузкою, то і петербуржцям не втекти від цих (польських) справ, як, доречі, і взагалі справ слов'янських. Так краще для всіх, якщо про ці справи буде говорити «Вестник Европы», ніж «Русский вестник» чи «Москвич»¹³.

У 1872 р. Драгоманов надсилає в журнал публіцистичну статтю «Русские в Галиции», в якій намагається привернути увагу широкої російської громадськості до національних проблем краю. Цілком зрозуміло, що вибраний Драгомановим сюжет мав дати багато матеріалу для роздумів і над життям українців по цю сторону кордону. Автор відзначав: «Я побачив фатальну необхідність написати про це, як для того, щоб не розкидати зібраного тепер матеріалу і відомостей, так і для того, щоб завершити розпочате статтю про «обрусіння» у нас. Не знаю лише, чи не здасться вашим читачам ця матерія у великій кількості річчю нетерпимою. Розумію врешті петербурзьких читачів, бо на півдні я знаю, що мій результат «грез молодих і сердца горестных утрат» здасться майже рівно однаковим як адептам «обрусіння», так і так званим «сепаратистам», — а тому і захоплюючим»¹⁴.

Драгоманов не дуже тишив себе ілюзіями з приводу того, що ця публікація викличе інтерес з боку еліти російської інтелігенції. У преамбулі до статті він зазначає, що «не без вагання приступили ми до передачі результатів наших спостережень над деякими сторонами суспільного і літературного життя у галицьких руських, не без побоювання за цікавість нашого предмету для російського читача»¹⁵. У російського суспільства, як вважає публіцист, «ледве чи не в більшості його, існує крижана холодність до слов'янських справ, яка з часом проривається рішучою відразою не лише до формул про слов'янське єднання, а й до всякого роду розмов про наших західних братів, навіть таких

¹⁰ Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна. — С. 69.

¹¹ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке. — Т. 5. — С. 198.

¹² И. И. Новые материалы из переписки М. П. Драгоманова // Украинская жизнь. — 1913. — Июнь. — С. 88.

¹³ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке. — Т. 5. — С. 204.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Т-ов М. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки // Вестник Европы. — 1973. — Кн. 1. — С. 115.

близьких, як галичани»¹⁶. Знаючи про надмірну полохливість «петербурзьких європейців», коли йшлося про конфлікт з владою, Драгоманов намагався переконати редакцію «Вестника Европы», що рано чи пізно, але цю проблему доведеться порушити. Її небажання втягуватися в дискусію з махровими московськими шовіністами є свідченням політичної недалекоглядності, нерозуміння ситуації в країні. «Потрібно першими завдати удару, — пише він О. М. Пипіну, — час саме придатний для розгрому катковщини»¹⁷.

Політичні сентенції Драгоманова, очевидно, далися взнаки і редакція «Вестника Европы» розпочала публікацію його праці, щоправда дещо змінивши її структуру. Стаття була поділена на дві частини: «Росіяни в Галичині. Літературні і політичні замітки» (Вестник Европы. — 1873. — Кн. 1—2) і «Літературний рух у Галичині» (Там же. — Кн. 9 — 10).

Як і прогнозував Драгоманов, цей публіцистичний виступ у «Вестнике Европы» викликав негативну реакцію з усіх боків. Російська шовіністична преса докоряла йому за нерозуміння «великої історичної місії Росії» в слов'янському світі, в той час як львівський кореспондент газети «Голос» (1873. — № 167), не поскупився на інсинуації з приводу національної належності автора публікації. Драгоманов у зверненні до редакції «Вестника Европы» гідно відбивав усі нападки своїх опонентів, переконливо довівши, що його позиція в національному питанні зумовлена політичним прагматизмом, реаліями тогочасного життя як в Австро-Угорщині, так і Росії. Публіцист робить висновок: «Чутки про слов'янську солідарність, про слов'янське покликання Росії по відношенню не лише до руської, а й польської Галичини (бо і вона зв'язана з нами через Польщу) зачіпає інтереси значно серйозніші, ніж на перший погляд здається і любителям і противникам цих чуток, і що всі ці чулки, звичайно, можуть у деяких вилитись у пусту фразеологію, або вести до шовінізму, шкідливого і для нас, і для наших одноплемінників, — але можуть послужити серйозно нашому розвитку внутрішньому, улагодженню незначних національних непорозумінь. Тільки для цього потрібно, щоб преса найчисленнішого і так чи інакше, але єдино самостійного слов'янського народу поставилася до свого покликання серйозно, — щоб обговорювала слов'янські справи, виходячи з таких засад, які б були ширше всіх спорів слов'янських з чужими і між собою»¹⁸.

Другу частину цього висловлювання можна розцінити як своєрідний реверанс російському лібералізму і офіційній владі. Проте слід пам'ятати, що стаття була вміщена у підцензурному виданні і будь-яке необережне слово могло призвести до цензурних купюр в її змісті, а навіть і до її заборони. Крім того, Драгоманову необхідно було зважати і на політичні амбіції хазяїв «Вестника Европы» — провідників російського лібералізму, які прагнули поставити під свій контроль дослідження національної проблеми в Росії. У той час Драгоманов вже не міг говорити відверто про свою позицію, він дедалі частіше змушений був вдаватися до езопової мови.

Саме такий, езопівський стиль помітний в його працях, вміщених на сторінках «Вестника Европы», починаючи із середини 70-х років. В одній з них, під суто академічною назвою «Ново-кельтський і провансальський рух у Франції»¹⁹ Драгоманов порушує ключову проблему в сфері національних взаємовідносин — централізації і децентралізму в житті західноєвропейських народів. Для кожного серйозного читача роздуми над цією проблемою легко переносилися на російський ґрунт. Драгоманов вдавався до історичних екскурсів для того, щоб донести до передової російської громадськості ідеї прудонівського федералізму,

¹⁶ Там же. — С. 116.

¹⁷ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 53, спр. 267, арк. 39.

¹⁸ Вестник Европы. — 1873. — Кн. 10. — С. 716.

¹⁹ Там же. — 1875. — Кн. 8. — С. 688—740.

показати його переваги над постулатом «єдинодержавної Росії», що на той час посилено пропагували творці теорії «офіційної народності», і до якої став виявляти певну лояльність і російський лібералізм.

Варто зазначити, що із середини 70-х років ставлення редакції «Вестника Европы» до Драгоманова починає досить помітно змінюватися. Якщо в перші роки співробітництва вона певною мірою кризьпальці дивилася на камуфляж автором головних ідей статей і навіть допомагала йому в деяких випадках боротися з цензурою (як це було, наприклад, із заміткою «З приводу київських застольних промов», спрямованою проти реакційної політики царизму в галузі освіти), то згодом таке доброзичливе ставлення помітно змінилося. Це виявлялося у зволіканні з розглядом статей, всілякими дріб'язковими причіпками до їх змісту. Стає зрозумілим, що емігрант Драгоманов, який відкрито заявив: «Доки в Росії не буде конституції, я до неї не повернуся», вже не міг бути симпатичним петербурзьким лібералам, які неухильно еволюціонували в бік «Русской мысли», поступово зливаючись з войовничим шовінізмом Каткова та його послідовників.

Цю зміну добре відчув і Драгоманов. «Видавці наших петербурзьких літературно-вчених і навіть наукових журналів, — писав він, — забувають те, що третину всіх їх передплатників дають південні губернії, і не розуміють значення українського, навіть усного, матеріалу, опрацьованого і неопрацьованого, не розуміють української мови, нарешті бояться звинувачень в малоросійському сепаратизмі»²⁰.

Кожна нова спроба Драгоманова пробитися на сторінки «Вестника Европы» зустрічала також протидію цензури, що добре була поінформована про те, хто був автором гострополітичних статей, підписаних псевдонімом «Толмачов». У 1874 р., коли Драгоманов вирішив розвинути національну тематику «Нарисами новітньої літератури малоросійської говірки», С.-Петербурзький цензурний комітет вдався до рішучих дій. Так, у вересневій книзі «Вестника Европы» з'явилася перша частина нарисів, але продовження вже не було.

Статтю «Євреї і поляки у Південно-Західному краї»²¹ цензура допустила до друку, але зробивши в ній цілий ряд купюр. Були викреслені місця, де під сумнів ставилася теорія «офіційної народності», яку в той час проводив царизм. У статті помітні нові тенденції. Якщо раніше Драгоманов полемізував з московськими «катковцями» від імені «європейських петербуржців», то тепер, переконавшись, що політичний прагматизм великоросійських лібералів не йде далі визнання права лише говорити про національні потреби, він з усім своїм полемічним запалом обрушився на їхні політичні доктрини. Насамперед він звинуватив російський лібералізм за відродження згубної для багатонаціональної країни доктрини державного централізму як запоруки її процвітання. З цього приводу Драгоманов писав: «Відроджені ідеї офіційної народності, з'єднавшись з ідеями національно-державного централізму на пруський зразок, які принесла з собою частина західників-гегельянців, і утворили політичну доктрину досить змішаної і суперечливої властивості»²². Навмисне ігнорування ідеї федералізму як досить вагомої альтернативи централістським тенденціям, на думку публіциста, слід розцінювати не лише як політичну легковажність, а як прояв імперських амбіцій. «Наше західництво, — пише він, — яке було б краще назвати російським гуманізмом, являє до сих пір більшість культурних сил Росії, головний фактор її прогресу, літературного і суспільного, — воно у чистому своєму вигляді не виступало ніколи активно

²⁰ Інститут російської літератури АН СРСР, В. Р., ф. 265 (Русская Старина), оп. 1, спр. 18, арк. 320 зв.

²¹ Вестник Европы. — 1975. — Т. 4. — Кн. 7. — С. 133—179.

²² Там же. — С. 166.

з питань західних країн через столичне незнання і через петербурзько-великоросійський шовінізм»²³.

З кожним роком напруженість у стосунках Драгоманова з «Вестником Европы» відчувалася дедалі більше. Редакція респектабельного журналу не хотіла ризикувати, надаючи його сторінки радикалу з провінції, який висловлював думки з національного питання. Цю приховану протидію Драгоманов гостро відчув. В одному з листів до редактора «Вестника Европы» він не без іронії пише: «Втішаю вас і себе, що разом покінчив з багатьма питаннями і що не скоро повернуся до наших «братів-русинів», оскільки, очевидно, надовго закінчив свою службу на цьому полі російської преси»²⁴.

Однак, незважаючи на останню фразу, Драгоманов ще не зовсім облишив надію публікуватися у «Вестнике Европы». Він надсилає редакції додаткові відомості про шкільну освіту в Галичині, пропонує нові статті з цих питань. «Вмістивши попередні статті з національних проблем, — стверджує він в одному з листів до М. М. Стасюлевича, — редакція «Вестника Европы» потрапила на похилу площину. Втім, присягаюся, що я далі тягнути вас по ній не буду, — потягнуть вас події...»²⁵. Проте дальший перебіг подій розвіював драгоманівські ілюзії. Під цензурну сокиру потрапляє його стаття «Десять років української белетристики». Вже надрукована в 9—10-й книгах «Вестника Европы» за 1875 р., вона була вирізана за вказівкою цензури і побачила світ вже по смерті Драгоманова²⁶. Коли ж у травні 1876 р. було видано указ про заборону всього українського, редакція «Вестника Европы» вирішила остаточно відмежуватися від українського публіциста, який ставав надто небезпечним. Яскраво це проявилось, коли Драгоманов надіслав влітку 1876 р. до редакції нову статтю «Нові матеріали малоросійської етнографії й необхідність їх порівняльного вивчення». Він передбачав зволікання з публікацією. «Нещодавно, — пише він до редактора, — сталася дика заборона українських книг, вона, звичайно, прямо не відноситься до таких статей, як моя, але я добре знаю російські публічні звичаї, щоб бути впевненим, що моя стаття не буде надрукована в російському журналі»²⁷.

Передбачення Драгоманова повністю підтвердилося. Тривалий час стаття, незважаючи на обіцянки редактора «Вестника Европы», не друкувалася. Коли ж на сторінках інших видань стали без відома автора з'являтися фрагменти цієї праці, терпінню Драгоманова прийшов кінець. У досить емоційних листах до М. М. Стасюлевича і О. М. Пипіна він пише, що вирішив «підвести ризику під старими відносинами у світі літературних хазяїв», і доходить невтішного висновку, що «скоріш за все, співробітництво моему у «Вестнику Европы» кінець»²⁸. Ідучи на такий крок, Драгоманов добре усвідомлював, що він втрачає останню можливість звертатися із сторінок легального органу до широких кіл російської громадськості. «Щодо багатьох дорогих мені сюжетів, — пише він із сумом, — «Вестник Европы» був для мене один, і раптом опинитися мені в океані «безкрайому» зовсім без човна було нелегко»²⁹.

Після 1876 р. Драгоманов у «Вестнике Европы» не співробітничав. Тільки в 1892 р. в 11-й книзі журналу з'явилася невелика його стаття, підписана літерами Р. Я., «Нові рухи серед руських галичан»³⁰. Важко сказати, чи знала редакція, що під криптонімом було приховане приз-

²³ Там же.

²⁴ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 53, № 267, арк. 46.

²⁵ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке. — Т. 5. — С. 210.

²⁶ Див.: Літературно-науковий вісник. — 1912. — Кн. 10—12.

²⁷ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 53, спр. 267, арк. 44.

²⁸ Там же, Ф. X, спр. 17305, арк. 54—55.

²⁹ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке. — Т. 5. — С. 217.

³⁰ Авторство установленно на основі листа М. Драгоманова до М. Павлика. Див.: Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. — Львів. — 1907. — Т. 7. — С. 105.

вище одного з найталановитіших за всю історію видання «Вестника Европы» кореспондентів журналу.

Та незважаючи на всі колізії, а часом і драматизм стосунків Драгоманова з редакцією «Вестника Европы», слід констатувати, що публікаторська діяльність у провідному виданні російського лібералізму є одним з важливих компонентів його науково-публіцистичної роботи. Умови цього співробітництва, коли, за виразом українського громадського діяча, «доводилося підганяти зміст статей під обставини часу», своєрідно позначилися на авторському стилі. Езопова форма викладу політичних думок превалює у більшості опублікованих на сторінках «Вестника Европы» статей Драгоманова і свідчить про його неабиякий публіцистичний хист і журналістську майстерність. Вперше в Росії із сторінок одного з найбільш впливових легальних журналів до свідомості широкої громадськості була донесена думка про важливість розв'язання національної проблеми. Цю обставину змушений був визнати навіть один з ідеологів російського лібералізму П. Б. Струве, який на сторінках «Освобождения» писав: «Драгоманов перший блискуче й докладно роз'яснив російському суспільству зміст і значіння конституційного ладу, особливо ж прав особи та принципів самоуправління»³¹. Однак це було запізніле визнання. В 70-ті роки всі доводи Драгоманова, його блискуча аргументація натикалися на глуху стіну мовчання російського лібералізму, що, як і передбачав український громадський діяч, неухильно сповзав на позиції державного шовінізму, зливаючись поступово з найбільш реакційними силами країни.

Одержано 25.05.91

Рассказывается о сотрудничестве М. П. Драгоманова с журналом «Вестник Европы», издававшимся в Петербурге. Освещается его борьба за национальные и социальные интересы украинского народа.

³¹ Цит. за: Довбищенко Як. Михайло Драгоманов. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність.— Харків, 1919.— С. 59.